УДК 113/119

© Світлана Михайлюк
Коломийський інститут
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК МОРАЛЬНИЙ ВИМІР ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ ЗА ДОБИ ЕКОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ

Розкривається проблема моральної відповідальності людини за збереження світу природи. Досліджується поняття відповідальності у взаємовідносинах людини і природи. *Ключові слова: моральна відповідальність, природа, екологічна криза, екологічна етика.*

Перед сучасною цивілізацією постала низка проблем, які пов'язані з можливістю виживання людства як виду, збереження феномену життя. Безмежна економічна експансія, забруднення природного середовища набули планетарного характеру. Для людства постала необхідність трансформувати свою діяльність у складний процес охорони і збагачення природного світу, де кожна дія ґрунтується на системі моральних цінностей і відповідальності людини, спрямованих на збереження природи і поширення на стосунки «людина-природа» таких вічних цінностей, як благорозумність, справедливість, помірність і стійкість.

Складність сучасного життя, що визначилась як криза гуманізму, поставила людство перед неодмінністю зосередження уваги на чинниках, здатних відкрити перспективи подальшого розвитку, забезпечити становлення взаємодії нового типу між людиною і природою, заснованого на моральній відповідальності й справедливості. Запорукою їх ефективності є формування людини, відповідальної за свої вчинки.

У загальному розумінні відповідальність – це поняття, що позначає характер взаємин між особистістю, колективом, суспільством з погляду свідомого здійснення пред'явлених взаємних вимог. Екологічна криза сучасної доби змушує замислитися над поняттям моральної відповідальності за світ природи, за майбутні покоління людей.

Великий гуманіст XX століття А.Швайцер у своїй праці «Культура і етика» писав: «…Етика є безмежна відповідальність за все, що живе; … етика благоговіння перед життям робить велику ставку на підвищення почуття відповідальності людини» [8].

Актуальність дослідження цієї теми не викликає сумніву. Сьогодні ніхто не сумнівається в особливій значущості розробки нових підходів до філософського аналізу й обґрунтування таких понять, як відповідальність, мораль, екологічне право, цінності, норми, які б відповідали новій ситуації, що постала перед людством. Тому багато дослідників по-новому трактують проблему легітимації норм і цінностей, проголошують гасла про надання техніко-економічному розвитку гуманістичної спрямованості на засадах моральної переорієнтації суспільства, актуалізують розробки, пов'язані зі створенням етики відповідальності.

Поняття відповідальності є найбільш вживаним, коли йдеться про етику чи практичну філософію. Про значну увагу до цієї проблематики свідчать праці таких філософів, як К.-О.Апель («Дискурс і відповідальність»), Т.Василевської («Відповідальність як духовно-моральнісний вимір особистості»), В.Гьосле («Криза сучасності та відповідальність філософії»), Г.Йонаса («Принцип відповідальності»), М.Марінга («Моделі спільної відповідальності») та ін. Дослідники означеної проблеми аналізують поняття відповідальності, намагаються дати відповідь на питання, пов'язані з умовами реалізації відповідальності в людському бутті.

Як засвідчив досвід XX ст., загроза людському існуванню пов'язана з загрозою існування людини як особистості, з нехтуванням її правами, з безконтрольністю соціального ладу, з наростаючими потребами суспільства та порівняно обмеженими можливостями біосфери.

Усвідомлення небезпеки руйнування природних основ існування людини актуалізує питання про формування засадничих принципів ставлення людини до природи, розширення меж етики від етичних стосунків між людьми до взаємодії людей зі світом природи та становлення у XX ст. нової дослідницької галузі – екологічної етики. Визначальний вплив на формування концептуальних засад цієї науки мала етика А.Швайцера.

Екоетика, спираючись на теоретичні й прикладні дослідження в галузі екології, прагне зробити на їх засадах висновки, значущі для збереження природи. Вона обґрунтовує моральну відповідальність людини за світ природи і майбутні покоління людей.

У цьому відношенні правильним, на нашу думку, видається аналіз змісту поняття моральна відповідальність людини, вивчення специфічної адаптивної стратегії поведінки людини, характер якої зумовлений реальними зв'язками людини та її оточення з позиції відношення "людина-природа".

Поняття «відповідальність» аналізується багатьма суспільними науками, зокрема філософією, соціологією, етикою, педагогікою, психологією. Проте найбільш фундаментально це поняття як категорія обґрунтовано у філософському та психологічному дискурсах.

Філософсько-етична категорія відповідальності відображає об'єктивний, історично-конкретний характер взаємовідносин між особистістю, суспільством, а сьогодні – й природою з погляду свідомого здійснення вимог до них. Моральна відповідальність людини – це відповідність морального вчинку моральному обов'язку.

Філософи розуміють відповідальність не тільки як суб'єктивний феномен, індивідуалізацію чи покладання меж самому собі. Вдосконалення стосунків зі світом, іншими людьми, соціумом повинні спиратись і на етику обов'язку, яка при цьому сповідує принцип любові до людини, природи, світу в цілому, право людини на власне бачення та розуміння особистого вибору шляхів і засобів у житті.

Етика відповідальності А.Швайцера побудована на основі принципів "любові", "єдності з буттям", благоговіння перед життям" та "відповідальності" за нього.

Відомий німецький філософ Г.Йонас на основі переосмислення об'єктивних онтологічних засад буття людини формулює категоричний етико-онтологічний імператив відповідальності: "Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі" [4, с.27]. Тобто, відповідальність постає в цьому випадку як онтологічна категорія, за допомогою якої усвідомлюються альтернативи, перспективи збереження та розвитку людини як вищої цінності.

Відповідальність у людини формується внаслідок тих зовнішніх вимог, які висуває до неї суспільство. Сприйняті особистістю, вони стають основою внутрішньої мотивації її відповідальної поведінки.

Відповідальність як внутрішня якість особи – складне в структурному плані явище. Вона включає в себе: усвідомлення необхідності діяти у відповідності з суспільними вимогами і нормами; передбачення наслідків вибору, рішень і дій; критичність і постійний контроль за своїми діями, урахування їх наслідків; готовність відповідати за свої дії.

Відповідальність найчастіше трактують або як ставлення, або як якість особистості. Так, О.Плахотний підкреслює: "Відповідальність є стійка типова риса особистості, відповідальне ставлення – прояв відповідальності в окремих актах" [6, с.136].

А.Швайцер характеризує моральну відповідальність людини з погляду виконання нею моральних вимог щодо використання природи і збереження її в придатному для життя стані. Моральна вимога – це результат виявлення спільного, втіленого в нормах, правилах і принципах, які створюють внутрішні, моральні бар'єри, забороняють і регламентують дії людини щодо природи. Об'єктивною основою моральних вимог є нагальна необхідність жити, діяти, поводитися згідно з тими принципами, правилами, нормами, які розроблені екологічною етикою, без дотримання яких неможливо досягнути гармонізації стосунків між людиною і природою.

Кожен людський вчинок як наслідок обраного рішення в ситуації морального вибору порушує інтереси інших людей, суспільства, природи та її систем. Оскільки моральний вибір виражає реальний зв'язок особистості з іншими людьми, з природою, а отриманий результат набуває певного значення, це завжди накладає відповідальність на особистість. Ця відповідальність умовно може бути поділена на внутрішню й зовнішню. Внутрішня відповідальність є атрибутом моральної категорії совість; вона виражає спроможність особистості усвідомлювати наслідки своїх учинків, діяти відповідно до цих усвідомлень, керуючись нормами моралі. Зовнішня відповідальність виявляється у вигляді санкцій суспільства на дії особистості.

Об’єктивна доконечність філософського осмислення соціальних і природних процесів породжує розуміння особливостей морально-етичного ставлення до світу і природи, моральної відповідальності людини за збереження середовища проживання.

Як зауважував А.Печчеї, екологічні проблеми – всередині самої людини, а не поза нею, тому їх розв´язання пов’язують із сутнісною зміною самої людини. Мова йде про подолання сучасною людиною фрагментарності світогляду, не зорієнтованого на цілісне розуміння природи в єдності з людиною.

За тривалу історію розвитку суспільства було вироблено багато різноманітних форм відповідальності людини, серед яких вирізняють відповідальність моральну та юридичну. На відміну від права, де відповідальність накладається у вигляді юридичної санкції, в моральному аспекті відповідальність постає у формі докорів сумління та каяття.

Нині стає типовою ситуація, коли вимоги моралі суперечать праву. А регулятивна функція моралі помітно переміщується на периферію свідомості, що можна кваліфікувати як доволі небезпечну тенденцію. Опинившись у ситуації вибору між моральними і позаморальними засобами самоутвердження, особа вибирає останні як найближчий шлях до життєвого успіху та збагачення.

Аналіз цієї проблеми свідчить: відповідь полягає не тільки в хибності наших дій, а й мислення. Доконечність зміни пріоритетів розвитку, утвердження соціоекологічної свідомості – очевидні. Папа Іоан Павло II у посланні від 8 грудня 1989 року, присвяченому відповідальності людства за екологічну кризу сказав: “Зіткнувшись із вельми поширеним руйнуванням середовища життя, люди скрізь починають розуміти, що ми не можемо й далі визискувати багатства Землі як раніше. Постає нова екологічна свідомість, якою не варто нехтувати, а слід заохочувати, щоб вона розгорнулася в конкретні програми та ініціативи” [2, с.261].

Як слушно зазначає М.Кисельов, екологічна свідомість являє собою “здатність (індивідуальну або колективну) до адекватного розуміння органічного зв’язку між людиною та природою і використання екологічних знань та переконань у всіх без виключення сферах практичної діяльності” [5, с.11]. Вона здатна активно впливати на спосіб життя людей, мотивувати і спонукати до екологічно безпечної діяльності в природі.

Нажаль, сучасне суспільство не керується екологічною свідомістю, воно живе за заповідями антропоцентричної, споживацької етики. Вищим благом вважається досягнення щастя для найбільшої кількості людей, причому щастя у формі конкретних матеріальних благ. Спостерігається, за словами А.Толстоухова, зміна орієнтирів на користь матеріальних потреб, які притаманні “економічній людині”.

З приводу цього автор хоче наголосити на необхідності повернення до міри. Людина має нести моральну відповідальність за збереження природи, намагатись обмежити певну частину своїх потреб для запобігання екологічній катастрофі. Адже людина і природа – елементи єдиної системи.

На нашу думку, людина відповідальна за те, що відбувається в природі. Володіючи високо розвинутим розумом, вона повинна жити за моральними законами і захист усього живого на землі є її моральним обов’язком. Адже з кожним роком збільшується ступінь нашого впливу на природу і це вимагає підвищеної відповідальності кожної людини на Землі та суспільства в цілому за стан навколишнього середовища.

Етично регламентуючи свої стосунки з природою, людина відчуватиме моральну відповідальність за все живе у природі. Зрозуміти моральну відповідальність людини за стан природного середовища – одне з найбільш складних завдань екологічної етики, яка поширила поняття моральності на інші форми буття, зокрема сферу живого (А.Швайцер), а потім і на відношення “людина-природа (М.Кисельов) [5]. Ми погоджуємося з М.Кисельовим, що ставлення людини до природи нині набуває такого ж морального значення, як і ставлення людини до людини. По суті, це одне й те саме ставлення. І про це говорять, коли мова йде про перехід морального імперативу в імператив екологічний.

Моральна відповідальність людини, на наш погляд, означає спроможність зрозуміти потреби природного світу. Людина тоді поводиться відповідально щодо до природи, коли поважає, усвідомлює її цінність, адже вона – єдине джерело життя для людини і для всіх інших живих істот. “Зацікавленість у житті, у виживанні, як абсолютній цінності, має витіснити інші інтереси, наприклад, до багатства, що вступає у суперечність із природою; до влади, якщо вона

не рахується із законами біосфери; до істини, якщо вона на цей момент може бути використаною на шкоду природи і т.ін.” [3, с.239-240].

Дослідники, серед яких В.Вернадський, М.Моїсеєв, А.Швайцер, вважали, що “життя є священне, а етика – це безмежна відповідальність людини. Адже планета – наш дім, і вона може загинути” [2, с.297]. Врятування планети залежить від розумного регулювання процесів підтримання життя шляхом розвитку культури споживання, розумного використання природних ресурсів і нових екологічно безпечних технологій виробництва.

Моральним критерієм оцінки особистості може виступити принцип, сформульований А.Швайцером: “Воістину моральна людина лише тоді, коли вона підпорядковується внутрішній спонуці допомагати будь-якому життю, якому вона може допомогти, і утримується від того, щоб завдати живому будь-яку шкоду” [8, с.39].

Поведінка людини супроводжується почуттям відповідальності у позитивній і негативній формі. Позитивна форма – це почуття своєї значущості в процесі збереження природного середовища. Відомий екофілософ Е.Фермеєрс із цього приводу говорить: “Необхідно прищепити в ході виховання повагу до природи у всіх її виявах... Ця норма поведінки полягає у наступному: до всього створеного природою слід ставитися обережно, не можна безглуздо знищувати те, що дістало форму і образ. У кінцевому результаті повага до природи повинна стати свого роду другим характером, звичкою” [7, с.55].

Негативна форма відповідальності – це почуття невпевненості в собі, почуття страху, недосконалості своїх знань і вмінь для збереження всього живого на Землі. Коли йдеться про відповідальність людини щодо природи, це означає прийняття всіх наслідків людських учинків і дій відповідно до неї. Відповідальна поведінка людини повинна протистояти безвідповідальній, адже остання не враховує наслідки для себе і всього оточуючого. Безвідповідальність завжди пов’язана з байдужістю до існування живих істот і неживої природи. Людина самовпевнена, коли не несе відповідальності за свої вчинки. Насамперед, вона перекладає наслідки своїх дій на інших, або взагалі не замислюється про існування майбутніх поколінь.

Сьогоднішнє розуміння і спроба розв´язання екологічних проблем вимагають людської відповідальності, першою важливою умовою якої є сама свобода здійснюваного вчинку. Питання про свободу вибору неминуче підводить до проблеми відповідальності. Адже, той, хто діє вільно, повністю відповідає за свої дії.

Моральна відповідальність, у нашому випадку, означає здатність передбачати наслідки руйнуючого впливу на природне середовище і прагнення запобігти можливому знищенню всього живого. Вона зумовлює усвідомлення того, що відбувається на планеті Земля, а також передбачає можливість, завдяки людській волі, припинити хижацьке використання природних ресурсів і підтримання політики збагачення природи. Зважаючи на складність проблеми моральної відповідальності людини за стан природи, все-таки від неї неможливо ухилитися, сховатися чи втекти, вона чекає на людину зсередини та ззовні. Людина, морально самовизначившись відповідно до природи, спрямовує свою діяльність у цілісний, складний процес охорони й збагачення природного світу, де кожна дія є символом суб’єктивної позиції, демонстрації системи моральних цінностей спрямованих на збереження природи і відродження таких вічних цінностей, як благорозумність, справедливість, стійкість і помірність.

Дуже цікавою в цьому аспекті є практична філософія відомого представника екологічної етики К.М.Майєр-Абіха. Його філософія – це філософія відповідальності за збереження людства і природи. К.М.Майєр-Абіх визначає новий тип взаємин людини і природи, що ґрунтується на їх тісному співіснуванні та єдності. Філософ описує зміну світоглядної парадигми від Umwelt (світ як довкілля) до Mitwelt (світ як “спільносвіт” природи та людської істоти). Новий спільносвіт охоплює собою і світ людини, і світ природи, а сучасна глобальна криза у взаєминах між ними мислиться як тимчасове явище. Подолати це явище, як зазначає Ю.Мєлков, може людська сутність, набута в часи протистояння природі, а сьогодні дає можливість людині збагатити природу на новому метарівні.

Розвиваючи класичну діалектичну ідею тріади (єдність з природою, втрата єдності – екологічна криза, відновлення єдності на вищому рівні), К.М.Майєр-Абіх вбачає можливість повернення до природи через розум і культуру. Адже людина є істотою, здатною до творчості, а людська культура – це не тільки репресія над внутрішньою і зовнішньою природою. Вона є людським внеском в історію природи.

Починаючи з епохи Відродження та Нового часу людина дедалі більше прирівнює себе до Творця, стає таким собі квазібогом, її творчість поступово ставить під загрозу і її власне існування, і існування природного середовища. Таке становище пов'язане з обмеженою формою мислення, формою раціональності, започаткованими Декартовим поділом на річ мислячу (res cogitas), тобто людину, і річ протяжну (res extensa), або природу. Згідно з цією формою раціональності природа, перетворюючись на засіб, або ресурс, втрачає притаманну їй самоцінність і гідність.

Відомий німецький філософ В.Гьосле піддає критиці концепцію Mitwelt К.М.Майєр-Абіха. Звертаючись до класичної "г´юмівської" дихотомії фактів і цінностей, він стверджує, що цінність природи може бути обґрунтована лише за умови звернення до нормативної ідеальної інстанції. В результаті виходить, що будь-яке етичне ставлення людини до природи виявляється універсалістським та інтелектуалістським. Проте такий погляд сам базується на досить сумнівних засадах. Не можна беззаперечно стверджувати, що буття не має ніякого відношення до морального і нормативного. Буття саме собою є цінністю для людини, яка зовсім не потребує для усвідомлення цієї цінності звернення до якоїсь універсалістської інстанції: загроза стосується самого існування кожної конкретної людини, і, як стверджує Ю.Мєлков, існування дуже конкретного й унікального природного світу.

Усвідомлення глобальної екологічної кризи та пошук шляхів виходу з неї приводять до висновку, що людина, яка руйнує природу, не може вважатися моральною (А.Швайцер). Адже, морально кращим світом є світ незруйнованої, незабрудненої природи.

Насамкінець, відзначимо, що етика відповідальності А.Швайцера поширює поняття моральності на сферу живого, визнає наявність моральних прав у живих істот, висуває аргументи на захист і збереження природи, засновані на таких етичних поняттях, як «обов'язок», «відповідальність», «турбота», «справедливість», «благо» та інші.

Аналіз поняття моральної відповідальності людини за збереження будь-якого вияву живого приводить до аналізу природних об'єктів як суб'єктів моральної дії. Надання прав людині і живим істотам, визнання самоцінності природи передбачає зміни в системі морально-етичних цінностей. Становлення взаємодії нового типу між людиною і природою базується на таких засадах, як моральна відповідальність, солідарність і взаєморозуміння. Запорукою їх ефективності є моральне вдосконалення людини, гармонізація взаємовідносин суспільства з природою, формування морально відповідальної за свої вчинки людини.

Література

1.Гор А. Земля у рівновазі. Екологія і людський дух /А. Гор. – К.: Інтелсфера, 2001. – 404 с.
2.Гуревич П.С. Этика /П.С.Гуревич. – М.: Юнити-Дана, 2005. – 351 с.
3.Делокаров К.Х. Экология и новые ценности /К.Х.Делокаров //Истины и ценности на рубеже XX-XXI веков. (Материалы симпозиума) /Российская академия управления. Гуманитарный центр РАН. Институт философии; Отв. ред. Б.Н.Бессонов, И.З.Налетов. – М., 1992. – С.230-242.
4.Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації /Г.Йонас; [пер. з нім. А.Єрмоленка, В.Єрмоленка]. – К.: Лібра, 2001. – 399 с.
5.Кисельов М.М. Концептуальні виміри екологічної свідомості /М.М.Кисельов, В.Л.Деркач, А.В.Толстоухов та ін. – К.: Парапан, 2003. – 312 с.
6.Плахотный А.Ф. Проблема социальной ответственности /А.Ф.Плахотный. – Харків: Вища школа, 1991. – 185 с.
7.Фермеер Е. Очі панди. Філософське есе про довкілля /Е.Фермеер; [перекл. з нідерландської] – Львів: Стрім, 2000. – 98 с.
8.Швейцер А. Культура и этика /А.Швейцер. – М.: Прогресс, 1973. – 343 с.
9.Швейцер А. Упадок и возрождение культуры /А.Швейцер. – М: Прометей, 1993. – 512 с.

Summary

Myhayluta S. Responsibility as a Moral Dimension of Human Existence during the Current Ecological Crisis. *The article reveals the problem of moral responsibility of man for the preservation of the natural world. Emphasizes that a person is morally responsible for their actions.* <u>*Keywords*</u>*: moral responsibility, human, nature, ecological crisis, ecological ethics.*